

SAKSA KEELE KOOL. EESTI SÕJAVANGID JA SAKSA KEELE ÕPE ESIMESSE MAAILMASÕJA AEGSEL SAKSAMAAL

Mart Kuldkepp

Esimese maailmasõja ajal Vene armees teeninud sõduritest langes Saksa sõjavangi ühtekokku kuni 1,5 miljonit meest.¹ Eestlaste osakaal nende seas on võrdlemisi ebaselge. 1919. aastal arvati eestlastest sõjavangide arvuks Saksamaal umbes 3000,² aasta varem isegi 4500,³ kuid soomlasel Fritz Wetterhoffil õnnestus neid juba 1915. aastal tuvastada 1193,⁴ mistõttu tunduvad hilisemad hinnangud pigem tagasihoidlikud. Igal juhul mõjutas Saksa sõjavangis viibimine tuhandete Vene sõjaväes teeninud eestlaste elukäiku. Austria-Ungari sõjavangis viibinud eesti sõjameeste arv on üldse teadmata.

Sõjavangis olnud eestlaste sõjakogemusest on kirjutatud vähe⁵ ja rahvusvahelises Esimese maailmasõja sotsiaaljalaloos laiemaltki on sõjavangid väheuuritud teema, nagu on märkinud üks selle valdkonna tuntumaid

¹ Reinhard Nachtigal, “Troops of Estonian origin among Russian POWs in Germany 1914–1918”, *Encapsulated voices. Estonian sound recordings from the german prisoners-of-war camps in 1916–1918*, toim Jaan Ross (Köln, Weimar, Wien: Böhlau Verlag, 2012), 27.

² Aleksander Veiler, “Eesti sõjavangid Saksamaal”, *Vaba Maa*, 29.12.1919, 5. Vt ka Eduard Laaman, *Eesti iseseisvuse süünd* (Stockholm: Vaba Eesti, 1964), 68–69.

³ [Hindrik Prants], “Eesti vangide elust Saksamaal”, *Ristirahva Pühapäevaleht*, 08.08.1918, 90.

⁴ Mart Kuldkepp, “Pastorisierung ja propaganda 1915. Plaanid eesti sõjavangide poliitiliseks mõjutamiseks Saksamaal”, *Eesti Sõjaajaloo Aastaraamat*, 5:11 (2015), 143.

⁵ Eesti sõjavangide kohta Esimese maailmasõja aegsel Saksamaal vt ülalviidatud kogumikku *Encapsulated voices* ning järgmisi artikleid: Mart Kuldkepp, “Pastorisierung ja propaganda 1915”, 141–163; Mart Kuldkepp, “Eestlastest sõjavangide erikohtlemispoliitika Esimese maailmasõja aegsel Saksamaal”, *Tuna*, 2 (2018), 60–74; Mart Kuldkepp, “Eesti Heal ja ‘Meie aeg’: Esimese maailmasõja aegne laagrikirjandus eesti sõjavangidele Saksamaal. I.”, *Akadeemia*, 2 (2019), 293–316; Mart Kuldkepp, “Eesti Heal ja ‘Meie aeg’: Esimese maailmasõja aegne laagrikirjandus eesti sõjavangidele Saksamaal. II.”, *Akadeemia*, 3 (2019), 473–486; Mart Kuldkepp, “German propaganda and the special treatment of Estonian POWs in Germany in World War I”, *Journal of Baltic Studies*, 53:2 (2022), 227–247.

asjatundjaid Heather Jones.⁶ Kindlasti väärisksid nad aga senisest enam tähelepanu: töäjõuna panustasid sõjavangid oluliselt sõdivate riikide majandusse ja teatud juhtudel võis neil olla ka poliitiline roll, nagu selgub allpool.

Selle artikli teema on üks osa Saksa sõjavangi langenud ja seal viibinud eesti meeste sõjakogemusest: nende saksa keele õppimise ja neile selle õpetamisega seonduv problemaatika. See esmapilgul kitsavõitu teema on tegelikult mitmeti oluline. Vangidele oli saksa keele oskus tähtis selleks, et igapäevaelus hakkama saada, nende vangistajad nägid saksa keele õpet aga sõjavangide poliitilise mõjutuse ja enda poole võitmise vahendina. Mulle teadaolevalt pole saksa keele õppimise ja õpetamise teemat seni lähemalt uuritud ühegi Esimese maailmasõja aegse sõjavangigrupi puhul, eestlastest rääkimata. Samuti võib öelda, et võõrkeelte rääkimise ja õppimisega seostuv probleemide ring üldse on ajaloo ja poliitika kultuuriloolistes perspektiivides tihti õigustamatult alakäsitletud.⁷ Nõnda võiks siinne ülevaade anda oma väikese panuse võrdlevatesse uurimustesse tulevikus.

Artiklis on allikana kasutatud lisaks sekundaarkirjandusele Saksa sõjavangilaagrite peahaldusorgani, Preisi sõjaministeeriumi (PKMIN) arhiivimaterjale, sõjavangis viibinud eesti sõdurite avaldatud ja avaldamata egodokumente ning sõjavangidele mõeldud keeleõppematerjale ja omaaegset ajakirjandust.

Sõjavangide eraldamis- ja erikohtlemispoliitika Saksamaal

Vene armees teenis hulgaliselt sõdureid, kes kuulusid Venemaa vähemusrhvvustesse, millest paljude rahvuslikud huvid ja sihid ei kattunud tingimata Vene keskvoimu omadega. Venemaa vaenlased olid tsaaririigisestest rahvuslikest vastuoludest seejuures hästi teadlikud. Ka eelmistes suurtes sõdades, milles Venemaa oli osalenud – Krimmi sõjas ja Vene-Jaapani sõjas –, olid Venemaa vaenlased püüdnud ära kasutada Vene vähemusrhvvuste võimalikke venevastaseid meeleolusid, et Venemaad kahjustada või isegi sõjast väljuma sundida.⁸ Sama loogika järgi hakkas ka Saksamaa,

⁶ Heather Jones, “A missing paradigm? Military captivity and the prisoner of war, 1914–18”, *Immigrants & Minorities*, 26:1–2 (2008), 19–48.

⁷ Selle kohta vt Hilary Footitt, “Languages at war: cultural preparations for the liberation of Western Europe”, *Journal of War & Culture Studies*, 3:1 (2010), 109–121; Hilary Footitt, Michael Kelly, *Languages at war. Policies and practices of language contacts in conflict* (Basingstoke: Macmillan, 2012), 109.

⁸ Sellega seoses Krimmi sõja kohta vt Mart Kuldkepp, “Scandinavian neutrality in the Crimean War”, *The Routledge handbook of the Crimean War*, toim Candan Badem (London: Routledge, 2022), 173; Vene-Jaapani sõja kohta vt Antti Kujala, “Chapter twelve. The Japanese general staff and the issue of concerted anti-government action in

Vene impeeriumi põhivaenlane Esimeses maailmasõjas, juba enam-vähem sõja alguses otsima endale liitlasi ja käsilasi Venemaa rahvuslike, usuliste ja poliitiliste vähemusgruppide seast. Neid koostööle meelitades loodeti nõrgestada Vene võitlusvaimu n-ö seestpoolt: nii Venemaal kaotusmeel- susele õhutava propaganda levitamise kui ka tagalas toimepandud sabo- taažiaktide teel.⁹

Sedasorti ambitsioonid laienesid kiiresti sõjavangi langenud Vene armee sõduritele. Vähemalt seni, kuni Saksamaa polnud vastavate rah- vuste asualasid okupeerinud, olid Saksa propaganda jaoks vahetult kätte- saadavad just peaaesjalikult eri rahvusest sõjavangid. Seetõttu hakati teatud sõjavangigruppidele juba alates 1914. aasta sügisest rakendama eraldamis- ja erikohtlemispoliitikat (sks *Absonderung* ja *Sonderbehandlung*), mille järgi paigutati eri rahvustesse ja religioonidesse või konfessioonidesse kuuluvad vangid eraldi laagritesse või töökohtadele, kus neid allutati mingit laadi mõjutustegevusele.

Sõjavangide üksteisest eraldamise teine mõte oli võimaldada kindla- tesse vähemusgruppidesse kuuluvatele sõjavangidele teistest mõnevõrra paremaid elu- ja töötingimusi. Selline erikohtlemine pidi muutma neid vastuvõtlikumaks Saksa propagandale, mis oli kohandatud vastava grupi rahvuslike või usuliste eripärade järgi.¹⁰ Sõjavangide seas saksasõbralike meeolude tekitamine pidanuks omakorda aitama kaasa Saksamaa poliiti- liste ja sõjaliste eesmärkide saavutamisele idarindel, kus Saksamaa keskne siht oli sundida Venemaad sõjast väljuma kas otsese sõjakaotuse või või- malikult headel tingimustel sõlmitud separaatrahu teel. Mõlemal juhul ei saanud välistada mõnede piirkondade okupatsiooni ega anneksiooni, milles saksasõbralikud sõjavangid pidid mängima poliitilise avangardi osa, kes kutsunuks oma Venemaal elavaid rahvuskasulasi üles välja astuma Vene riigi vastu ja toetama Saksa okupatsioonivõimu. Pärast pidanuksid nad kohalikus elanikkonnas moodustama mõjugrupi, mis pooldanuks juba püsivat liitumist Saksamaaga.¹¹

the Russian Empire, 1904–5“, *The Russo-Japanese War in global perspective*, toim John W. Steinberg et al (Leiden: Brill, 2005), 261–280.

⁹ Vt Georgi Katkov, “German political intervention in Russia during World War I”, *Revolutionary Russia*, toim Richard Pipes (Cambridge, MA: Harvard University Press, 1968), 63–88.

¹⁰ Sõjavangidele suunatud Saksa propaganda kohta üldiselt vt Kenneth Steuer, “German propaganda and prisoners-of-war during World War I”, *World War I and propaganda*, toim Troy Paddock (Leiden: Brill, 2014), 155–180.

¹¹ Vt Oxana Nagornaja, “Des Kaisers Fünfte Kolonne? Kriegsgefangene aus dem Zarenreich im Kalkül deutscher Kolonisationskonzepte (1914 bis 1922)“, *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte*, 58:2 (2010), 181–206.

Kui baltisakslased välja arvata, siis sõja esimestel aastatel eraldamis- ja erikohtlemispoliitikat balti sõjavangidele siiski ei rakendatud, kuna esialgu ei olnud Saksa juhtkonnas kindlust, kas taotleda Baltimaade pikemaajalist liitmist Saksamaaga või mitte.¹² See tähendas, et Balti kubermangudest pärit sõjavangid elasid paljurahvuselistes laagrites läbisegi koos kõigi teiste Vene sõduritega ja ilmselt ei peetud seal nende rahvuskuuluvuse üle mingit erilist arvestust. Laagrielu oli pea eranditult raske: toit oli kehv, töö tihti kontimurdev ning valvurid nõudlikud ja vägivaldsed. Eriti halb laagrikogemus oli ilmselt lihtsõduritena teeninud algharidusega põllutöölistel. Paremini haritud sõjavangidel avanes aga tihti juba varakult võimalus laagrihierarhias tõusta¹³ – seda mh tänu saksa keele oskusele, nagu selgub allpool.

Sõja edenedes muutus balti sõjavangidele erikohtlemispoliitika laiendamise siiski järjest tõenäolisemaks. 1915. aastal vallutasid Saksa väed Leedu ja Kuramaa ning 5. aprillil 1916. aastal teatas riigikantsler Theobald von Bethmann-Hollweg Saksa Riigipäevas peetud kõnes, et Saksamaa ei luba enda ja oma liitlaste poolt “vabastatud rahvaid, olgu need siis poolakad, leedulased, baltisakslased või lätlased” uuesti Venemaa osaks saada.¹⁴ See oli esimene avalikult välja öeldud kõrgetasemeline vihje võimalikule plaanile Baltimaad annekteerida. Siiski läks veel umbes aasta, enne kui eraldamis- ja erikohtlemispoliitikat hakati ametlikult rakendada ka eesti ja läti sõjavangidele – oluliselt hiljem, kui paljude teiste Vene armee vähemusrühvuste puhul.¹⁵

See, et selline otsus 1917. aasta kevadel lõpuks siiski tehti, oli ilmselt seotud asjaoluga, et 1917. aasta 23. aprillil võtsid Saksa kõrgem väejuhatas ja tsiviilvõimud vastu põhimõttelise otsuse püüda vallutada lisaks Leedule ja Kuramaale ka teised Balti provintsid ning annekteerida kogu piirkond.¹⁶ Seejärel hakati ka eesti, läti ja leedu sõjavangidele rakendada erikohtlemis-meetmeid, mida kõrgeima instantsina juhtis sõjavangilaagreid haldav Preisi sõjaministeerium (PKMIN). Eestlased, lätlased ja leedulased eraldati rahvuste kaupa teistest Vene sõjavangidest ning neile said osaks mitmesugused

¹² Nagornaja, “Des Kaisers Fünfte Kolonne?“, 196–197.

¹³ Vt nt Jaan Ambose kirjeldust oma laagriajast: Kuldkepp, “German propaganda and the special treatment of Estonian POWs”, 12.

¹⁴ Joachim Lehmann, “Der Baltische Vertrauensrat und die Unabhängigkeit der baltischen Staaten ausgangs des ersten Weltkriegs”, *Journal of Baltic Studies*, 25:2 (1994), 132–133.

¹⁵ Kuldkepp, “German propaganda and the special treatment of Estonian POWs”, 6.

¹⁶ Mart Kuldkepp, “Rahvusliku enesemääramise kaudu Saksamaa külge: eestlased anneksionistliku Saksa poliitika sihtmärgina 1918. aasta okupatsiooni eel”, *Esimene maailmasõda ja Eesti. II*, koost Tõnu Tannberg, Eesti Ajalooarhiivi toimetised, 24 (31) (Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 2016), 373.

soodustused igapäevaelus, sh paljude elujärge tunduvalt parandanud õigus asuda üksi või väikeste gruppidena tööle ja elama eraomanduses taludesse senisest parema palga eest. See oli mõistagi oluliselt mugavam kui viibida vangilaagris ja töötada suurte tööbrigadide koosseisus. Seejuures loodeti, et hästi korraldatud Saksa põllumajandus avaldab sõjavangidele muljet ja muudab nende meelsust saksasõbralikumaks. Samuti peeti oluliseks, et vangidel õnnestuks töö juures omandada uusi oskusi, mille nad hiljem kodumaale naastes kaasa võtaksid.¹⁷ Sõjavangi langenud oskustöölisi võidi saata tööle ka mitmesugustesse tööstusettevõtetesse.

Lisaks sellele, et eesti sõjavangide saksasõbralikkust püüti ergutada elu- ja palgatingimuste parandamise teel, mõjutati neid Saksa propagandaga. PKMINi ringkirjade põhjal näib, et osa balti sõjavangidest eraldati pealaagritesse (sks *Stammлагern*), kus neid valmistati ette mingit laadi propagandatööks saatusekaaslaste seas ja võib-olla kodumaalgi.¹⁸ Suurematele eesti sõjavangide hulkadele olid mõeldud 1918. aastal Berliinis välja antud eestikeelne ajaleht Eesti Heal ja propagandistlik brošüürisari "Meie aeg". Mõlema väljaande sisu oli suuremas osas siiski tõlgitud sarnastest venekeelsetest väljaannetest: ajalehest Russki Vestnik ja raamatusarjast "Rodnaja rjets". Ainult väiksem osa propagandast oli loodud otseselt eestlaste rahvuslikele eripäradele mõeldes.¹⁹

Ülal kirjutatu on mõeldud eelkõige taustainfoks järgnevale. Eesti sõjavangide erikohtlemispoliitikast²⁰ ja neile suunatud eestikeelsest propagandakirjandusest²¹ olen lähemalt kirjutanud mujal. Siinne artikkel käsitleb aga eesti sõjavangide saksa keele õpet ja selleks otstarbeks ette nähtud õppematerjale. Seejuures vaatlen saksa keele oskust kahest aspektist: esiteks kui olulist ressursi sõjavangi igapäevases elus ja teiseks kui Saksa ametivõimude tööriista, et teostada erikohtlemispoliitikat. Kui muidu võib oletada, et eesti sõjavangid olid Saksa propaganda suhtes pigem vähevastuvõtlikud – seda nentis muuseas ka PKMIN ise²² – siis saksa keele oskusel oli sõjavangide jaoks praktiline väärtus ja huvi seda õppida oli seetõttu vägagi suur. Saksa ametivõimud omakorda said saksa keelt oskavatele sõjavangidele anda keerukamaid ülesandeid, kasutada neid vahendajatena enda ja teiste sõjavangide vahel ning tõmmata neid juba otseselt ka saksakeelse

¹⁷ Kuldkepp, "Eestlastest sõjavangide erikohtlemispoliitika", 69.

¹⁸ Samas, 64–65.

¹⁹ Kuldkepp, "Eesti Heal ja 'Meie aeg' I", 304–305.

²⁰ Kuldkepp, "Eestlastest sõjavangide erikohtlemispoliitika"; Kuldkepp, "German Propaganda and the Special Treatment of Estonian POWs in Germany in World War I?"

²¹ Kuldkepp, "Eesti Heal ja 'Meie aeg' I"; Kuldkepp, "Eesti Heal ja 'Meie aeg' II".

²² Kuldkepp, "Eestlastest sõjavangide erikohtlemispoliitika", 71.

propaganda mõjuvälja. Seetõttu oli sõjavangide keeleoskuse küsimus Saksamaa jaoks oluline.

Saksa keel ja eesti sõjavangid

Saksavaenulikkus oli varases eesti rahvusluses sügavalt juurdunud nähtus ning eestlaste motivatsioon 1914. aastal sõtta minna oli olnud kõrge suuresti just seetõttu, et sõda peeti Saksamaa – baltisakslaste emamaa – ja seeläbi justkui eesti rahvuse põlisvaenlaste, baltisakslaste enda vastu.²³ Siiski näib, et armeeteenistuse käigus eesti sõjameeste saksavastased meeleolud pigem vähenesid ja vaenlase kuvand aja jooksul pehmenes, muutumata seejuures küll tingimata positiivseks. Samal ajal suurenes kehvade teenistustingimuste ja sõjaväes laialt levinud rahvuse alusel diskrimineerimise tõttu eestlaste vastumeelsus hoopis Venemaa ja venelaste vastu. Juba 19. sajandist pärineva poliitika tõttu, mille kohaselt rahvusüksusi Vene armees pigem tauniti, teenisid eestlastest sõdurid oma üksustes läbiseegi teiste Venemaa rahvuste esindajatega, kelle seas oli muidugi eriti palju venelasi.²⁴ Ka siis, kui eesti rahvusüksusi 1917. aastal lõpuks siiski formeerima hakati, olid peaaegu kõik sinna kaasatud mehed varem teeninud tavalistes paljurahvuselistes üksustes.²⁵

Oluline osa rahvuslikust vaenust, mida eestlased Vene armees kogesid, seisnes otseselt nende seostamises Saksa vaenlasega. Veel rindele mineku eelse aja kohta kirjutab sõjamees Georg Rei, et vastutulevad venelased Peterburi tänavatel pidasid omavahel eesti keelt kõnelenud sõdureid sakslasteks, “parastades, et vist vangi kukkusime (vot bratsõi popaali)”. Kuuldes, et tegu on eestlastega, aga vabandati: “sakslane või eestlane, ühtemoodi riietuses ja ühtemoodi arusaamatut keelt kõnelevad.”²⁶ Ka hiljem sõjavangi sattunud Voldemar Kasela (Repnau) meenutab, et “[t]avaliselt sõimasid venelased väheseid polku jäänud eestlasi ikka “russki nemetsiteks” – vene sakslasteks. Eestlastest ei teadnud nad midagi.”²⁷ Sõdur Mihkel Kaur kirjeldab

²³ Liisi Esse, “Kuidas mõjutas Vene armee rahvuslik taustsüsteem eesti sõdurite sõjakogemust ja rahvusluse arengut Esimeses maailmasõjas?“, *Esimene maailmasõda ja Eesti*, koost Tõnu Tannberg, Eesti Ajalooarhiivi toimetised 22 (29) (Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 2014), 148–149.

²⁴ Vt Esse, “Kuidas mõjutas Vene armee rahvuslik taustsüsteem eesti sõdurite sõjakogemust”, 138–140, 145.

²⁵ Eesti rahvusüksuste moodustumise kohta vt *Eesti rahvusväeosad 1917–1918: antoloogia*, toim Ago Pajur, Tõnu Tannberg (Tartu: Rahvusarhiiv, 2015).

²⁶ Georg Rei mälestused: *Eestlased ilmasõjas. Sõdurite kirju, päevikuid ja mälestusi Esimesest maailmasõjast*, toim Tõnu Tannberg (Tartu: Eesti Rahvusarhiiv, 2015), 39.

²⁷ Voldemar Kasela (Repnau), “Seitse aastat sõjatules”, *Uudisleht*, 08.02.1939.

oma mälestustes lähemalt kedagi “väga vene- ja riigimeelset” kaasvõitlejat, kes oli pahaks pannud, et eesti kirjakeelt “saksa” tähtedega trükitakse, ja Kauriga riidu minnes teda samuti tihti “nemetsiks” nimetanud.²⁸ Selleid näiteid leiab palju: ilmselt haavas taoline sõim eesti sõdureid küllalt tõsiselt, et nad pidasid vajalikuks seda oma egodokumentides jäädvustada.

Sellel, et eestlased endast tahes-tahtmata saksapärase mulje jätsid, olid muidugi omad objektiivsed põhjused. Lisaks ladina tähestiku kasutamisele oskasid paljud eestlased vene keelt halvasti või üldse mitte, mida sõjaväes mõistagi märgati. Selle mure leevendamiseks oli vaeva nähtud juba varem: tervelt 135 lehekülje pikkune ja mitmesuguste lisadega varustatud “Abinõu noorte Eesti soldatite õpetamise juures” oli Jakob Hurda tõlkes ilmunud juba 1885. aastal (parandatud trükk 1889).²⁹ Maailmasõja alguses, 1914. aastal, anti välja ka Johan Pitka kokkuseatud eesti-vene “Sõjamehe sõnastik”, mis sisaldas sõjandusterminoloogiat.³⁰

Teiseks olid eestlased enamjaolt protestandid ja oskasid tihti tõepoolest mingil määral ka saksa keelt. Eriti kehtis see sõtta sattunud intelligentsi – kooliõpetajate, vallakirjutajate, üliõpilaste jt – kohta. See oli sama seltskond, kes ühtlasi jättis teistest suurema tõenäosusega endast järele egodokumente: kirju, päevikuid või mälestusi.

Sellised sõdurid, kui nad juhtumisi Saksa sõjavangi sattusid, leidsid end seal tänu oma saksa keele oskusele märgatavast eelisseisundist. Simon Constantine, kes on uurinud vaenuarmeede vahelist suhtlust Esimese maailmasõja Läänerindel, on märkinud, et sõduri võime vaenlasest aru saada ja talle ennast arusaadavaks teha oli tihtipeale asjaolu, mis otsustas vangistamissituatsioonis surma või ellujäämise. Ent ka pärast sõjavangi sattumist oli võimetus laagrivõimude käskudest aru saada või oht neid väärsti mõista riskifaktor, millel võisid sõduri jaoks olla tõsised tagajärjed. Veelgi enam kehtis see põgeneda üritava sõjavangi kohta, kelle puhul oli saksa keele oskus pea möödapääsmatu eeldus, et põgenemiskatsel oleks mingigi väljavaade õnnestuda.³¹

Sõjavang Anton Sirp kirjeldab 1937. aastast pärinevates mälestustes vaenlasele allaandmise episoodi 1915. aastal Poolas, kui värskelt vangi

²⁸ Mihkel Kauri mälestused: *Eestlased ilmasõjas. Sõdurite kirju, päevikuid ja mälestusi Esimesest maailmasõjast*, toim Tõnu Tannberg (Tartu: Eesti Rahvusrhiiv, 2015), 535.

²⁹ Franz Suštšinski, *Abinõu noorte Eesti soldatite õpetamise juures = Posobie pri obuchenii molodjykh soldat iz Éstontsev. Kirja pannud 87-ma jalaväe Neischlotski rügemendi Stabs-Kapten Suschtschinski* (Tartu: K. Mattiesen, 1889).

³⁰ *Sõjamehe sõnastik. Irkutski polgu kapten Pitka kokkuseatud* (Tallinn: G. Pihlaka raamatukaupluse kirjastus, 1914).

³¹ Simon Constantine, “War of words: bridging the language divide in the Great War”, *War in History*, 18:4 (2011), 515, 520, 528.

langenud mehed ei saanud saksakeelsetest rivistumiskäsklustest aru ning käsu täitmise asemel võtsid venelastest kaassõdurid seetõttu mütsid peast ja asusid palvetama, sest olid kindlad, et kohe järgneb mahalaskmine.³² Ent ka sel juhul, kui asi nii kaugele ei läinud, võisid valvurid käsu mittemõistmise korral vangi füüsiliselt karistada. Joosep Allikas kirjutab oma 1915. aasta aprillikuu päevikusissekandes, kuidas “üks piimahabe-saksa soldat” hakkas sõjavange valimatult vemblaga peksma, kuna need ei täitnud tema käsklusi, “aga ei saanud ju keegi neist aru saksa keelest, siis mis muud, kui vem[m]al seletas”.³³

Ka vähem kriitilistes olukordades oli sõjavangidel tihti põhjust saksa keele oskusest puudust tunda või selle oskamatus kahetseda. Näiteks ilmneb see sissekandest, mille sõjavang Johannes Vaiksaar tegi oma päevikusse 6. aprillil 1918. aastal: “Kui õnnedu võib inimene olla oh miks parast see kõig nii peab olema ei ole ühteki oma ei ole Tuttavastki puudub ka Saksa keel siis ehk oleks elu vähe rõmsam olema.”³⁴ Osade sõjavangide jaoks võis keeleoskuse puudus põhjustada püsivat võõrandumist või asotsiaalsust. Jüri Uustalu nendib oma mälestustes, et mõni eestlane elas vangilaagris “endasse tõmbunult, tõenäoliselt keeleoskamatus tõttu, ja ka kaunis mustalt.”³⁵ Arvatavasti oli just sellistel sõjavangidel suurem tõenäosus niigi karmi laagrielu hammasrataste vahele jääda ja seega omakorda väiksem šans lõpuks vangipõlvest tagasi elusana kodumaale pöörduda.

Ka need sõjavangid, kellel õnnestus pärast erikohtlemisrežiimi kehtestamist Saksa taludesse sulasteks tööle minna, kurtsid vähese saksa keele oskuse üle. Johannes Tideberg kirjutab oma mälestustes, et kuigi ta oli talus elades “säälse ülespidamisega vägagi õnnelik ning tingimustega rahul”, tuli siiski lisada, et “[s]uuremaks piinaks on igavus, sest ma olen siin umbkeelne kuna võin ainult mõne sõna asja ajada, mida ma töö juures olin ära õpinud”.³⁶ Teine sõjavang, A. Parv, kelle mälestused ilmusid 1938–39. aastal ajalehes järjejutuna, pidas talutöödel olles oma sõnul paremaks teeselda saksa keele mitteoskamist, sest “[u]mbkeelsus oli aga suurepärasem relv siidivenitamiseks ja kondile mitte liiga tegemiseks raskemate ja mittemeeldivamate tööde juures. Haukus ja paukus siis peremees, Heinrich

³² Anton Sirpi mälestused: Rahvusarhiiv (edaspidi RA), ERA.2124.3.1333, l. 2–3.

³³ Joosep Allikase päevaraamat: *Eestlased ilmasõjas. Sõdurite kirju, päevikuid ja mälestusi Esimesest maailmasõjast*, toim Tõnu Tannberg (Tartu: Eesti Rahvusarhiiv, 2015), 712.

³⁴ Johannes Vaiksaare mälestused ja päevik: RA, ERA.2124.3.1627, l. 30.

³⁵ Jüri Uustalu mälestused: RA, ERA.2124.3.1613, l. 11.

³⁶ Johannes Tidebergi mälestused: RA, ERA.2124.3.1449, l. 35.

Heinemann oli vist ta nimi, niipalju kui tahtis oma Hannoveri murrakus, minul oli ikka ainukeseks vastuseks: “Ne ponimaju!”³⁷

Ka laagrivõimude seisukohalt oli vangide saksa keele oskus positiivne nähtus, kuna lihtsustas neile käskude andmist ja võimaldas vajadusel anda keerukamaid ülesandeid. Võib arvata, et laagrivõimud seetõttu üldiselt hindasid ja soodustasid vangide saksa keele oskust juba enne erikohtlemisrežiimi kehtestamist. Sõjavang August Plei kirjutab, et laatsaretis, kus tema sõjavangipõli möödus, olid ülemaks olnud rittmeister ja vahtmeister temast rohkem lugu pidanud kui venelastest ning talle sigarette kinkinud “sest varsti hakan valdama saksa-keeles vähemaid lauseid, millega võidan siin palju poolehoidu”.³⁸ Teisest küljest võib märkida, et ühise keele puudumine paljurahvuselistes laagrites tähendas seda, et ühiseid proteste ja muid väljaastumisi oli raskem korraldada. Sõjavang Karl Rohkla kirjutab oma mälestustes, et ühes suuremas, umbes 30 000 sõjavangiga vangilaagris olid küll tekkinud rahutused, kuid need olid jäänud ainult nurina tasemele, sest “vangid ju ei mõistnud üksteise keeli, sest oldi segamini venelased, prantslased, inglased, eestlased lätlased jne jne ja muid igatsugu rahvusi”.³⁹

Mitmesuguste keelebarjääride tõttu oli vangilaagrites ülimalt olulised sõjavangide seast värvatud saksa keelt oskavad tõlgid (sks *Dolmetscher*), kes suutsid vahendada käske ja muud infot laagrivõimude ning teiste oma rahvusgrupi liikmete vahel. Ühtlasi oli tõlgil vahendaja positsiooni tõttu infole esmajuurdepääs ja seega ka võimalus seda edasi andes mingites piirides tõlgendada või edastamata jätta. Sellise vastutusrikka ülesandega kaasnesid mõistagi mitmed eelised igapäevaelus ja tõlgil oli loomulik huvi juba omandatud positsiooni säilitada.

Sõjavang Jüri Uustalu kirjutab oma mälestustes, et kui mõni sõjavangi sattunud eestlane saksa keelt oskaski, ei olnud ta selle tõttu veel tingimata esiletükkiv, olles selles mõttes “täieline vastand juudile, kes kohe sokutas enda tõlgiks ja hakkas koos sakslastega venelaste kulul lauitama”.⁴⁰ A. Parv meenutab, et Mügenburgi laagris, kus otsiti saksa keele oskajaid, leiti neid paarituhande mehe peale “ainult neli või viis, kusjuures nendestki üks juut rääkis säärast saksa keelt, millest juudaski ei saanud aru”. Seepeale andis Parv end rindekaaslase nõul ise saksa keele oskajana üles. Kohe järgnes tema oluline tõus laagrihierarhias, millest oli kasu teistelegi eestlastele: “tõusin päevapealt esimese vangide baraki juhatajaks ja tõlgiks ning hiljem vangide poe müüjaks. Kuna tuli olla teatavas mõttes vahemehiks vangide

³⁷ A. Parv, “Saksamaal vangilaagris”, *Postimees*, 02.10.1938.

³⁸ August Plei mälestused: RA, ERA.2124.3.1014, l. 25.

³⁹ Karl Rohkla mälestused: RA, ERA.2124.3.1136, l. 6.

⁴⁰ Jüri Uustalu mälestused, 10–11.

ja laagri juhtkonna vahel, siis säärane positsioon võimaldas meie eestlastele vähekesse paremat äraelamist”.⁴¹

Asjaolu, et tõlk oli teistest vangidest paremini informeeritud, andis talle kaaslaste seas loomuliku juhi- ja nõuandjarolli, millest võis palju abi olla kriitilistes olukordades. 1918. aastal, kui Parv ja teised Saksamaa okupeeritud aladelt pärit sõjavangid said laagrivõimudelt ettepaneku Saksa sõjaväkke astuda, andis just eestlasest tõlk Johanson neile nõu pakkumine vastu võtta, ehkki see tähendas sõtta minekut endiste sõjakaaslaste vastu: “Varem ehk hiljem kärvate siin laagris maha. Andke end üles – ega teid rindele nii kui nii ei saadeta. Määratakse kuski voori rinde taha ja pole teil häda midagi.” Parv võttiski pakkumise vastu ja oli tehtud valikuga hiljem rahul.⁴² Sõjavang Mihkel Kaur kirjutab aga vahejuhtumist Riias, kuhu koju pöörduvad sõjavangid olid 1918. aasta hilisügisel toppama jäänud. Selles olukorras aitas keegi saksa keelt hästi osanud eestlasest sõjavang tervel hulgal rahvuskaaslastel Saksa võimude valve alt põgeneda sel teel, et “kamandas valju saksakeelega kaasa tulijad ritta” ja marssis nendega lihtsalt laagrivärvast välja.⁴³

Nõnda võib kahtlemata öelda, et saksa keele oskus oli üks valdkondi, kus sõjavangide ja Saksa ametivõimude huvid pea täielikult kattusid: mõlemad soovisid vangide keeleoskust võimaluste piires parandada. Kindlasti katsusid paljud vangid seetõttu saksa keelt omal käel õppida. 1930. aastate teisel poolel Saksamaal välja antud ajaloolis-propagandistlikus teoses (“Was wir vom Weltkrieg nicht Wissen”), mille keskmes on maailmasõja vähemtuntud aspektid, kirjeldatakse ühes laagris säilinud isetehtud saksa keele õppematerjali. See on paberileht, millele ilmselt valgevenelasest sõjavang oli algelises gooti kirjas kuulmise järgi üles kirjutanud igapäevaeluks tarvilikke saksakeelseid lauseid. Lugejale huvituseks esitati raamatus ka näiteid sellistest lausetest, mis seostusid otseselt laagrieluga ja näisid pärinevat laagrist, kus valvurid olid kõnelenud Berliini dialekti.⁴⁴

Ent Saksa ametivõimud said muidugi ka omalt poolt sõjavangide saksa keele õppimisele kaasa aidata sel moel, et kirjastasid ja tegid neile kättesaadavaks sobivaid õppematerjale. Need aga ei olnud muidugi ideoloogiliselt neutraalsed trükised, vaid nende sisust ilmnevad sõjavangide erikohtlemispoliitika eesmärgid ning mitmesugused muud eeldused ja ootused sellele, kuidas sõjavangidel tulnuks käituda ja ennast ülal pidada.

⁴¹ A. Parv, “Saksamaal vangilaagris”, *Postimees*, 30.09.1938.

⁴² A. Parv, “Saksamaal vangilaagris”, *Postimees*, 01.03.1939.

⁴³ Mihkel Kauri mälestused, 578.

⁴⁴ Walter Jost, Friedrich Felger, *Was wir vom Weltkrieg nicht wissen. Zweite Auflage* (Leipzig: H. Fikentscher, 1938), 511–512.

Keeleõppematerjalid kui ajalooallikad

Mõistagi polnud keeleoskusega seonduvad probleemid, millega eestlastel tuli maailmasõja tingimustes kokku puutuda, vähimalgi määral unikaalsed. Vajadusega võõrkeeltest aru saada ja neis ennast arusaadavaks teha tuli mingil määral kokku puutuda kõikidel sõdivatel armeedel. Kaks sõja ajal laialt levinud trükisetüüpi, mis aitasid keelebarjääre ületada, olid vestmikud ja õpikud.

Nende kahe žanri vahel leidub teatavaid funktsionaalseid erinevusi: vestmikud olid mõeldud peamiselt selleks, et soodustada igapäevasuhtlust, samas kui õpikud olid mõeldud keeleõppeks. Siiski oli sõjaaegsete vestmike ja õpikute sisu suhteliselt sarnane: ka õpikud sisaldasid sihtots- tarbelist “praktilist” sõnavara, mis pidi õppijatel aitama toime tulla igapäevaelu tüüpsituatsioonides, samal ajal kui vestmikes leidsid peatükid häälduse ja grammatika kohta. Kokkuvõttes täitsid mõlemat tüüpi trükised sama eesmärki: kergendada võimalikult palju inimestevahelist suhtlust.

Simon Constantine on märkinud oma Esimese maailmasõja aegsetest vestmikest rääkivates publikatsioonides, et need trükised polnud ainult praktilised suhtlusabivahendid, vaid neis leiduvad dialoogid või “rollimängud” täitsid ühtlasi õpetuslik-kasvatustlikku funktsiooni, kuna kujutasid olukordi ja repliigivahetusi, mida autorid pidasid tüüpilisteks.⁴⁵ Viimased ei pruukinud seejuures üldsegi olla need, mis sõdurite või sõjavangide igapäevaelus tegelikult kõige sagedamini ette tulid. Pigem andsid vestmikud valitsevatest oludest ideaalpildi: neid kujutati nii, nagu need oleksid pidanud koostajate meelest välja nägema. Tuues näiteid okupeeritud Belgias ja Prantsusmaal viibinud Saksa sõduritele mõeldud vestmikest, kirjutab Constantine, et vestmike ajalooline olulisus seisneb seetõttu eelkõige selles, et nende kaudu anti edasi ootuspäraseid norme, mis pidanuksid kehtima suhtlemisel teisest rahvusest vaenlase ja liitlase ning sõbraliku ja eriti just vaenuliku tsiviilelanikkonnaga. Vestmikud toimisid väljaõppevahendina, mille kaudu legitimeeriti muuhulgas ebaseaduslikke, rahvusvahelisi kokkuleppeid rikkuvaid sõjapidamismeetodeid.⁴⁶

Ka Kathleen Sheldon on vestmikest kui ajalooallikatest rääkivas artiklis rõhutanud, et vestmikud pakuvad sissevaadet oma koostajate maailmapilti ja annavad seejuures vihjeid ühiskonna kui terviku kohta. Teatud teemade ja lausete kaasamine näitab, millised küsimused olid olnud koostajate jaoks

⁴⁵ Constantine, “War of words”, 516.

⁴⁶ Simon Constantine, ““If an inhabitant attacks, wounds or kills a soldier, the whole village will be destroyed”: communication and rehearsal in soldiers’ phrasebooks 1914–1918”, *Journal of War & Culture Studies*, 6:2 (2013), 154, 159.

olulised ning millised igapäevaelu puudutavad normid kehtisid vestmiku avaldamise ajal. Seejuures võivad uurijatele infot anda mitte ainult konkreetset fraasid, vaid ka keeleõppematerjali üldine ülesehitus, kasutatud verbivormid ja muud vähem ilmsed indikaatorid. Sheldon toob selle üheks näiteks USA-s kasutatud inglise-hispaania vestmikud, mis sisaldasid majapidamis- või ehitustöõdeteemalist sõnavara tööandjatele, kellel oli tavaks palgata hispaania keelt rääkivaid töölisi.⁴⁷

Saksa-eesti vestmikest oli Esimese maailmasõja ajal Saksamaal ilmselt võrdlemisi hästi kättesaadav 1915. aastal baltisaksa ringkondade avaldatud ning hiljem mitmes uustrükis ilmunud saksa-eesti ja saksa-läti vestmik, mida olen põhjalikumalt käsitlenud mujal.⁴⁸ Selle raamatu sõnavara ja tüüplaused vastasid siiski eeskätt pealetungiva sõjaväe vajadustele, mis sõjavangidesse otseselt ei puutunud. Ent nagu ülal juba mainitud, olid ka sõjavangidele mõeldud saksa keele õpikutele omased vestmikulaadsed jooned. See tähendab, et nendegi sisu ja ülesehituse põhjal saab teha järeldusi koostajate maailmapildi ja konkreetsete eesmärkide kohta ning seostada neid erikohtlemispoliitika propagandistlike taotlustega.

Eesti sõjavangidele mõeldud saksa keele õppematerjalid

Aastasadu olid eestlased saksa keelt õppinud üldjuhul ilma õppevahenditeta kuulamise ja järele aimamise teel. Juba palju varem oli mõeldud selle peale, et sakslastest pastoritel, õpetajatel ja muudel ametimeestel oli tarvis osata kohalikke keeli, mille tarbeks oli antud välja sõnaraamatuid ja õpikuid. Esimesed talurahvale mõeldud saksa keele õppematerjalid pärinesid aga alles 19. sajandist: esimene eestlastele suunatud saksa keele õpik anti välja 1847. aastal. Alates 1860. aastatest ilmus saksa keele õppematerjale juba rohkem, sh Johann Wiedemanni suur eesti-saksa sõnaraamat 1869. aastal.⁴⁹ Esimese maailmasõja aegsel Saksamaal oli nende trükiste kättesaadavus aga muidugi äärmiselt piiratud ja samuti pole teada, et oleks tehtud katset neid seal uuesti avaldada.

⁴⁷ Kathleen Sheldon, ““Rats Fell from the Ceiling and Pestered Me:” phrase books as sources for colonial Mozambican history”, *History in Africa*, 25 (1998), 341.

⁴⁸ Mart Kuldkepp, “The 1915 German-Estonian phrasebook as an interface of German-Estonian language contact and a vehicle for annexationist propaganda”, *Multilingual environments in the Great War*, toim Julian Walker, Christophe Declercq (London: Bloomsbury, 2021), 109–120.

⁴⁹ Helmut Glück, Yvonne Pörzgen, *Deutschlernen in Russland und in den baltischen Ländern vom 17. Jahrhundert bis 1941* (Wiesbaden, Harrassowitz, 2009), XX–XXIII.

1917. aastal eesti sõjavangidele kehtestatud eraldamis- ja erikohtlemispoliitika raamistikus rõhutasid Saksa ametivõimud saksa keele õppe olulisust algusest peale. 1917. aasta 28. juuliga dateeritud PKMINi salajases ringkirjas Baieri, Saksi ja Württembergi sõjamineisteriumidele, milles eesti, läti ja leedu sõjavangidele kohaldatavat erikohtlemisrežiimi tutvustati, anti teada, et lisaks muudele privileegidele tuli vastavatele sõjavangidele kättesaadavaks teha “emakeelsed ajalehed, vaimulik lugemismaterjal, saksa keele õpikud ja muu sarnane, mille eest sõjamineisterium pidi hoolt kandma”.⁵⁰ Sama aasta 11. detsembril lisati teises ringkirjas, et eraldi pealagritesse (sks *Stammlagern*) tuleb olemasolevad läti-, leedu- ja eestikeelsed raamatud kokku koguda ning sealt tööbrigaadides olevatele sõjavangidele välja laenutada. Võimalikult laialt tuli nende tarbeks levitada ka peatselt väljaantavaid saksa keele õpikuid ning Saksamaa okupeeritud Läti ja Leedu aladel ilmuvaid ajalehti. Lähiajal oli kavas välja anda eestikeelne ajaleht.⁵¹

Sõjavangidele endale teatati saksa keele algõpetuse peatselt ilmumisest 1918. aasta jaanuaris väljaantud eestikeelses albumis “Mõtted ja mälestused aastapöördel 1917–18”, kus neid ühtlasi informeeriti, et ilmuma on hakanud eestikeelne ajaleht Eesti Heal ja brošüürisari “Meie aeg”. Eestlased, kes soovisid ajalehte või raamatuid tellida, pidid saatma toimetusse oma aadressi.⁵² Nende materjalide eest midagi maksuma ei pidanud. Lubatud õpik ilmuski 1918. aasta veebruaris⁵³ ja teine väljaanne järgnes täpselt samal ajal, kui Eesti Heal 1918. aasta detsembri alguses Saksamaa sõjakaotuse järel lakkas ilmumast.⁵⁴ Uus väljaanne oli võrreldes esimesega nii olulisel määral täiendatud ja parandatud, et seda võib pidada täiesti uueks raamatuks. Mõlemad õpikud olid muidugi eelkõige keeleõppe praktilised abivahendid, ent nagu varem sai märgitud, oli nende sisu ka propagandistlik.⁵⁵

Esimene raamatuke, mis oli kõigest 36leheküljeline ja kandis pealkirja “Saksa keele algõpetus. Deutsche Sprachfibel für Esten”, sisaldas tähestikku, eesti keeles mitteleiduvate tähtede ja saksa diftongide hääldusjuhendit, nimisõnade käänamisjuhendit, grammatiliste sugude kirjeldust,

⁵⁰ “Sõjamineisteriumi ringkiri 4238/7.17. U. K. D. R. Geheim! Sonderbehandlung lettischer, litaurischer und estnischer Kriegsgefangener, 28.07.1917”, Sächsisches Hauptstaatsarchiv, Dresden, 11248 Sächsisches Kriegsministerium, Nr. 6994, l. 78.

⁵¹ “Sõjamineisteriumi ringkiri 4389/11.17. U.K.D.R. Lesestoff für lettische, litauische und estnische Kriegsgefangene, 11.12.1917”, Bayerisches Hauptstaatsarchiv, München, Kriegsministerium 1688,

⁵² *Mõtted ja mälestused aastapöördel 1917–18* (Berlin-Steglitz: Kultur, 1918), 16.

⁵³ *Saksa keele algõpetus: Deutsche Sprachfibel für Esten* (Berlin-Steglitz: Kultur, 1918).

⁵⁴ “Kirjavastused”, *Eesti Heal*, 20.05.1918.

⁵⁵ Vt ka Glück, Pörzgen, *Deutschlernen in Russland und in den baltischen Ländern*, XXV.

algussuurtähereegleid ja veel muud sarnast.⁵⁶ Ühtlasi leidus selles neli “õpitükki”, st lühikest paralleelteksti eesti ja saksa keeles, milles esinesid ka mõned erikohtlemisrežiimi eesmäärke peegeldavad näitelauseid nagu “Mina olen põllumees ja armastan põllutööd” ja “Ma olen Saksamaal palju õppinud”.⁵⁷

Mingil määral ilmnevad erikohtlemispoliitika sihid ka õpiku vestmikuosast (pealkirjaga “Kõned – Gespräche”). Peamiselt keskendub see laagrielu praktilistele vajadustele,⁵⁸ sisaldades näitelauseid nagu “Kus on kirjade järelevaatuse koht?” ja “Kus on tõlk?”.⁵⁹ Mitmed kasutatud lausestest on meeldetuletava-manitseva sisuga nagu “Kõik sõjavangid seisavad Saksa sõjaseaduse all”, “Vangis olijad soldatid peavad oma unter-ohvitseride sõna kuulama” ja “Põgenemise katse juures saab lastud”.⁶⁰ Saksa propagandale viitavad kõrvuti asetsevad näitelauseid “Nüüd loeme “Eesti Heal” ja “Mina õpin parem Saksa keelt”.⁶¹

Saksa eraldamispoliitikaga kaasnevaid eeliseid tutvustab sõjavangide jaoks õpikus järgmine lühivestlus: “– Kuidas Teie elate masina-ehituse vabrikus? – Meie elame valges, soojas ruumis, ja söök on ka hea. Igal ühel on oma voodi ja kapp, nagu kasarmus. – Kas tohite puhvetisse minna? – Muidugi, meie vahi-kommandant on väga hea. Ainult sõnakuulelikud peame temale olema ja usinasti töötama.”.⁶² Ka mujal hoitatakse omandatud privileegide kaotamise eest: “– Petrov viidi laiskuse pärast jälle tagasi laagrisse. – Sina aga ei taha sinna? – Ei, ma teen heameelega tööd. Siin võin ma midagi õppida ja omale mõne marga koguda”.⁶³

Selle kohta, kui palju sõjavangid raamatukest tegelikult kasutasid, infot peaaegu polegi, kuid tundub, et nõudlus selle järele oli suur, sest Eesti Heale kirjavastuste rubriigis, kus muudest “Meie aja” sarja brošüüridest juttugi ei tehtud, anti pidevaid vastuseid järelepärimistele õpiku uue trüki ilmumise kohta. 1918. aasta 30. juunil teatati saksa keele algõpetuse tellinud sõjavangidele, et raamatu esimene trükk on lõpule jõudnud, kuid tellimused täidetakse suvel, kui ilmub uus, täiendatud trükk.⁶⁴ Sama sõnumit korrati 28. juulil.⁶⁵ 20. oktoobril kinnitati, et õpiku täiendatud

⁵⁶ *Saksa keele algõpetus*, 3–7.

⁵⁷ Samas, 9.

⁵⁸ Samas, 32.

⁵⁹ Samas, 10.

⁶⁰ Samas, 10–11.

⁶¹ Samas, 21.

⁶² Samas, 25.

⁶³ Samas, 26.

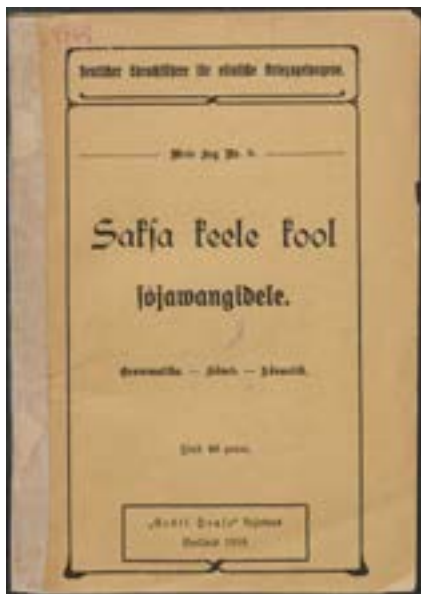
⁶⁴ “Kirjavastused”, *Eesti Heal*, 20.05.1918.

⁶⁵ “Kirjavastused”, *Eesti Heal*, 28.07.1918.

väljaanne ilmub lähimal ajal⁶⁶ ja 10. novembril, et õpik ilmub sama kuu lõpul.⁶⁷ 23. novembril korrati veidi pikemas sõnumis, et õpik ilmub “nende päevade sees” ja soovitati tellimus kohe postkaardiga sisse anda. Raamatu hind oli 40 penni, kuid enne 15. detsembrit tellimuse sisse andnud sõjavangid pidid saama selle tasuta.⁶⁸ “Nende päevade sees” ilmumisest teatati ka 1. detsembril, Eesti Heale kõige viimaseks jäänud numbris. Seejuures kinnitati, et kõigile tellijale saadetakse õpiku uus väljaanne posti teel kätte.⁶⁹

Õpiku teine väljaanne, mis nüüd kandis pealkirja “Saksa keele kool sõjavangidele”, detsembri alguses tõepoolest ilmus, kuigi pika hilinemisega. 96 leheküljega oli see esimesest pea kolm korda mahukam. Õpiku ülesehitus oli jäänud üldjoontes samaks: selle koosseisu kuulusid jällegi grammatikaosa⁷⁰ ja vestmikuosa,⁷¹ ent mõlemad olid nüüd palju pikemad ja põhjalikumad.

Teise väljaande lugemistükkide seas leiduvad loodusteemalised lühipalad “Kevade”, “Suvi”, “Sügise” ja “Talv”,⁷² aga ka rahvahariduslik-praktilise sisuga “Puu”, “Aed” ja “Kartul”.⁷³ Koomilise sisuga lookesed on “Varastatud hobune” ja rahvanaljand “See on kõva tubakas!”⁷⁴ Otsesemalt propagandistliku sisuga kirjandust esindavad Saksa-Prantsuse sõja aegse tegevusega patriootlik lühijutt “Soldati kiri” ja poliitiline traktaat “Võeraste

Joonis 1. Õpiku “Saksa keele kool sõjavangidele” kaanekujutis. Tartu Ülikooli raamatukogu

⁶⁶ “Kirjavastused”, *Eesti Heal*, 20.10.1918.

⁶⁷ “Kirjavastused”, *Eesti Heal*, 10.11.1918.

⁶⁸ “Sõnumed. Saksa keele õperaamat”, *Eesti Heal*, 24.11.1918.

⁶⁹ “Viimane number”, *Eesti Heal*, 01.12.1918.

⁷⁰ *Saksa keele kool sõjavangidele. Grammatika. – Kõned. – Sõnastik* (Berlin: Eesti Heal, 1918), 1–20.

⁷¹ *Saksa keele kool*, 21–46

⁷² Samas, 47–49.

⁷³ Samas, 49–53.

⁷⁴ Samas, 53–55.

riigimeeste otsused Saksa “militarismuse” üle,“ kus tuuakse näiteid Briti ja Vene riigimeeste sõnavõttudest, mis justkui pidid tõestama, et Saksamaa pole nende meelest maailmasõjas süüdi.⁷⁵ Viimane ja teistest kaugelt kõige pikem lugemistükk on “Saksa riigi põhjusseadus”. Seda teksti oli ilmselt viimasel hetkel enne õpiku trükki minekut täiendatud, kuna selle lõpuosa sisaldab ka teadet, et Saksamaa kuulutati 1918. aasta novembris vabariigiks, ja lühikirjeldust sellele järgnenud poliitilistest sündmustest.⁷⁶

Lõpuks on õpiku koosseisus ka lühike saksa-eesti sõnastik, mis sisaldab “2000 sõna päheõppimiseks”⁷⁷ ja nimekirja ebareeglipärasest tegusõnadest.⁷⁸ Seegi kord viidati õpikus Berliinis väljaantud eestikeelse ajalehe Eesti Heal lugemisele, ent lisandunud olid ka Saksamaa okupeeritud Eestis ilmuvad lehed: “– Aga eestikeelne ajaleht? – “Maaliit” on praegu tulnud, aga Teie tellimine on ümber. – Mis maksab tellimine ühe kuu peale? – Kolm marka seitsekümmend viis penni kuus. Ajalehte “Eesti Heal” võib aga laagri valitsuse läbi maksuta tellida”.⁷⁹

Kuigi eesti sõjavangide huvi saksa keelt õppida oli kahtlemata suur, võib arvata, et 1918. aastal nende tarbeks ilmunud õpikute tegelik mõju jäi pigem tagasihoidlikuks. Õpiku esimene väljaanne oma ülimalt piiratud mahuga võimaldas lugejal omandada ainult kõige põhilisemaid algteadmisi, millest funktsionaalseks keelekasutuseks vaevalt, et piisas. Samuti tundub, et selle tiraaž oli kaugelt liiga väike, et nõudlusele vastata. Teine õpik oli küll põhjalikum, kuid ilmus liiga hilja, et sellest oleks saanud enamikule eesti sõjavangidest suuremat kasu olla. Ka sõjavang Johan Rohtla mainib oma mälestustes, et vangidele “õpetati [...] Saksa kielt, nii vangilaagrites, kui ka põllutööl oleku ajal raamatukesest — Saksa keele kool sõjavangidele — kuid seda nii vähe, et keegi, kes ennem ei mõistnud, ei saanudki äraõppida”.⁸⁰

Väga tõenäoliseks võib aga pidada seda, et paljud sõjavangid, kes varem saksa keelt ei osanud, õppisid selle Saksa sõjavangis viibimise jooksul mingil määral ära oma käel, kuna keeleoskusega kaasnevad eelised laagrielus olid niivõrd ilmsed. Ka Eesti Heale kirjavastuste rubriigis jagati soovitusi, kuidas juba edasijõudnud tasemel saksa keelt õppida: 18. aprillil teatati seal ühele sõjavangile, et kui ta “juba kaunis hästi saksa keelt oskab ja saksakeelseid ajalehti kerge vaevaga loeb”, siis võib talle edasiõppeks soovitada Passkowski raamatut “Lesebuch zur Einführung in die Kenntnis

⁷⁵ Samas, 54–55.

⁷⁶ Samas, 57–62.

⁷⁷ Samas, 63–92.

⁷⁸ Samas, 92–96.

⁷⁹ Samas, 29.

⁸⁰ Johan Rohtla mälestused, 6.

Deutschland und seines geistigen Lebens”, mida pidi olema võimalik tellida igast raamatukauplusest.⁸¹

Kokkuvõtteks

Saksa keele oskusel – või oskamatusel – oli Esimese maailmasõja ajal Saksa sõjavangi sattunud eesti sõdurite elukäigule kahtlemata suur mõju. Keele mitteoskamine tähendas tõenäoliselt füüsiliselt raskemat lihttööd ja sotsiaalset isoleeritust või isegi ohtu vägivalla ohvriks langeda. Saksa keele oskus aitas aga mitte ainult paremini ära elada, vaid ka tõusta laagrihierarhias, millega kaasnesid mitmesugused eelised ning vahendajaroll laagri-võimude ja keeleoskusega rahvuskaslaste vahel. Sõjavangide enda egodokumentides kirjeldatakse keeleoskusega seotud küsimusi võrdlemisi tihti ja värvikalt, mis näitab, et tegemist oli nende igapäevaelus olulise teemaga.

Ka laagrite juhtkondade ja PKMINi seisukohast võib öelda, et kuigi sõjavangide keeleoskusel võisid olla teatud juhtudel mingid varjuküljed – näiteks võis ühise keele olemasolu kergendada sõjavangide vastuhakkude koordineerimist, samuti soodustas keeleoskus põgenemiskatseid – siis kindlasti kaalusid keeleoskuse positiivsed aspektid taolised probleemid üles. Saksa keelt oskavale sõjavangile sai anda üksikasjalikumaid käsked ja keerukamaid ülesandeid, kuni tõlgi vastutusriikka rollini välja. Pärast seda, kui eesti sõjavangid allutati 1917. aasta kevadel ja suvel erikohtlemisrežiimile, omandas nende saksa keele oskuse küsimus Saksamaa jaoks ka selgema poliitilise tähtsuse: see oli kahtlemata keskne eeldus selleks, et saksameelsus võiks eesti sõjavangide seas süveneda ja laiemalt levida. Seega soodustasid ametivõimud vangide saksa keele õpet, andes neile välja selles mõeldud õppematerjale.

1918. aastal ilmunud kaks eesti sõjavangidele mõeldud saksa keele õpikut pakuvad mõningast sissevaadet igapäevasesse laagriellu (või vähemalt sellesse, mida õpiku koostajad selleks pidasid) ja illustreerivad erikohtlemisrežiimi poliitilisi eesmärgi. Nii kasutatud näitelausestest kui ka õpikute lugemispaladest ilmnevad Saksa propaganda eesmärgid: kujutatakse mugavat laagriellu, manitsetakse vange korralikult käsku täitma ja tööd tegema ning antakse kallutatud pilt Saksa poliitikast. Mingit kasu võis neist materjalidest olla ka tegeliku saksa keele õppe juures ja sõjavangide huvi selle kirjanduse vastu oli kahtlemata kõrge, nagu näitavad Eesti Heale vastused lugejakirjadele. Ent siiski tundub väga tõenäoline, et need, kes vangistuse ajal saksa keele selgeks said, õppisid seda eelkõige omal käel.

⁸¹ “Kirjavastused. Eesti Heal”, 12.04.1918.

Loodetavasti on see lühike käsitlus näidanud, millised on mõned kesksed põhjused, miks võõrkeelte oskuse ja õppimisega seotud teemad on oluline osa sõjavangide sõjakogemusest Esimese maailmasõja ajal, ning aidanud juhtida tähelepanu sellele, mida eesti sõjavangide saksa keele oskus Saksa poliitiliste eesmärgipüstituste kontekstis tähendas. Edaspidi võiks sarnaseid teemasid uurida ka teiste ja suuremate sõjavangigruppide puhul, keda Saksa erikohtlemisrežiimile allutati, ning ühtlasi võrdlevalt Saksamaa ja teiste maailmasõjas osalenud riikide lõikes, kellest mõistagi kõigil olid sõjavangilaagrid ja tuli tegeleda keelebarjäärikäsitlustega.

MÄRKSONAD: Esimene maailmasõda; eesti sõjavangid; saksa keele õpe; õpikud; vestmikud

MART KULDKEPP on Eesti ja Põhjamaade ajaloo professor Londoni Ülikooli Kolledžis (UCL).*

ABSTRACT: School of German. Estonian prisoners of war and the teaching of German in Germany during the First World War

This article argues that proficiency – or lack thereof – in the German language significantly affected the experience of Estonian soldiers who became prisoners of war in Germany during the First World War. Inability to speak German increased the likelihood of being exposed to more strenuous labour, isolation, or even the risk of violence. Proficiency, on the other hand, not only aided survival but also brought privileges and possibly advancement in camp hierarchy. The surviving ego-documents of former POWs frequently highlight language issues, emphasising their importance in lived experience.

Camp leaderships and the Prussian Ministry of War (the highest national authority that administered the German POW camp system) similarly considered it important and desirable to improve the POWs' German language skills. While better knowledge of German among prisoners could have drawbacks like facilitating attempts to escape, the positive

* Kirjavahetus: m.kuldkepp@ucl.ac.uk

aspects were more significant. German-speaking prisoners could carry out more detailed tasks at work or even serve as translators. After Estonian POWs were subjected to a special treatment regimen in 1917, the question of their German proficiency also gained political significance. The authorities tried to use it as an avenue for promoting pro-German sentiment amongst the prisoners. From that point onwards, POWs were also supported with instructional materials to help them learn German.

Two German textbooks for Estonian prisoners of war were published in 1918. They offer insight into camp life and also illustrate German political goals in relation to the POWs. Since the prisoners demonstrated a high degree of interest in learning German, these materials may have aided their education. However, those who learned German to a proficient level likely did so independently. The small scale and insufficient print runs of the textbooks likely kept them from making a significant difference.

By using the proficiency of Estonian prisoners in German as a case study, this article highlights the more general importance of foreign language issues in war experience. Future research could explore similar themes among diverse prisoner groups and nations dealing with language barriers in war.

KEYWORDS: First World War; Estonian prisoners of war; German language learning; textbooks; phrasebook

MART KULDKEPP is Professor of Estonian and Nordic History at the University College London.*

* Correspondence: m.kuldkepp@ucl.ac.uk